

Re-reading time-geography Genus och speglingar av makt i tidrummet

Tora Friberg

Tema Kultur och samhälle/Centrum för kommunstrategiska studier

Institutionen för studier av samhällsutveckling och kultur, Linköpings universitet

tora.friberg@liu.se

Christina Scholten

Centrum för tillämpad arbetslivsforskning, Malmö högskola

christina.scholten@mah.se

Annika Sandén

Enheten för historia

Institutionen för studier av samhällsutveckling och kultur, Linköpings universitet

annika.sanden@liu.se

Kultur och natur uppfattas ofta som en dikotomi. Det finns andra synsätt som betonar beroendet dem emellan. Geografiämnet har både en natur- och en kulturdel, ibland sammanflätade ibland särade. Detta paper har fokus riktat mot tidsgeografen, en skolbildning inom geografin som på sitt specifika sätt binder ihop kultur och natur. Syftet är att tolka och pröva tidsgeografen utifrån ett genusperspektiv; vilka analysverktyg den kan erbjuda och på vilket sätt den skulle kunna vidareutvecklas.

Nyckelord: kön, genus, tid, rum, vardagsliv, rörelser, restriktioner, möjligheter, ordningar och makt

Inledning

På 1950-talet ägde en delning av ämnet geografi i Sverige rum. Den samhällsvetenskapliga delen, kulturgeografi, blev mer och mer teoriorienterad samtidigt som den behöll traditioner av ett naturvetenskapligt arbetssätt. Här har tidsgeografins plats; i den finns just betoningen av naturen och det materiellas betydelse för hur mänskligt liv, kulturen, kan gestaltas. Natur och kultur betingar varannat och är sammanvävt i intrikata system.

Det tidsgeografiska synsättet erbjuder en möjlighet att hantera kvinnors och mäns handlande i tid och rum så att komplexa sammanhang synliggörs och förstås. Den har därmed något att tillföra genusforskningen. Syftet med detta paper är att utröna på vilket sätt tidsgeografins med sina tankegångar och begrepp bäst kan nyttjas och hur den skulle kunna vidareutvecklas utifrån ett genusperspektiv. Vi kommer att diskutera tidsgeografins begreppsbyggande, hur den kan tolkas och fördjupas genom att vi för en diskussion om levda erfarenheter i tidrummet. Kvinnor kommer att stå i centrum på grund av att resonemangen vilar på tre olika empiriska studier som framförallt handlar om kvinnor. Den första studien fångar in kvinnors position i hushållet under 1600-talet, deras försörjningsvillkor och den genusordning som då var förhärskande och vilka effekter den hade på kvinnors rörlighet och placering i olika rum. Denna studie länkas vidare och sätts i relation till kvinnors situation idag, även här med deras försörjningsvillkor, rörlighet och roll i hushållet. Därefter sker en fördjupning i en studie som tar upp långpendlande kvinnor. Även den berör kvinnors situation idag men med en pil in i framtiden. De olika studierna illustrerar olika tillämpningar av tidsgeografins. I alla tre står mobilitet i fokus. De är således tre olika fallstudier, som utvecklats inom olika forskningsprojekt, och som var och en på sitt sätt visar tidsgeografins användbarhet i en analys av kvinnors levda liv. Det innebär att fallstudierna har olika karaktär och analysen sker utifrån olika tidsgeografiska begrepp. De skall inte jämföras rakt över utan visa på hur det tidsgeografiska tänkandet kan omsättas.

Papret inleds med en introduktion till tidsgeografins tankevärld. Därefter tar vi upp hur några andra forskare ser på tidsgeografins. Den kritik som riktats mot tidsgeografins äger, enligt vår uppfattning, sin riktighet i stora stycken samtidigt som vi anser att just det som kritiken för fram är tidsgeografins styrka. Enligt vår bedömning missar kritiken ofta den potential som tidsgeografins rymmer t.ex. för genusproblematiken. Detta kommer vi att visa med hjälp av de tre olika fallstudierna. Papret avslutas med en sammanfattning och en plädering för att tidsgeografins kan läsas om och vidareutvecklas utifrån ett genusperspektiv.

Tidsgeografins tankevärld¹

Ett vetenskapligt studium av landskapet växte ... fram under 1800-talet... Så småningom utkristalliserade sig skilda perspektiv. Ett av dessa kan man kalla humanekologiskt. Det handlar om den mänskliga individens upplevelse av sin närmaste omgivning. I det andra perspektivet ses landskapet som den från plats till plats varierande interferensen mellan de globala sfärerna: geo-, hydro-, och atmosfärens, biosfären och antroposfären. Också i detta perspektiv kan man urskilja olika tyngdpunkter.

Å ena sidan befinner sig det neutralt historiska studiet av landskapets historiska – geografiska utveckling. Å andra sidan befinner sig ett kritiskt, och i viss mån normativt studium av människans exploatering av landskapet. (Torsten Hägerstrand 1991 s. 40-41)

1 Utgångspunkt för presentationen av tidsgeografins har hämtats från Friberg (1990).

Tidsgeografi har utvecklats inom den kulturgeografiska grenen av de geografiska disciplinerna under Torsten Hägerstrands ledning.² I en klassisk text diskuterar han geografiämnets ämnesutveckling vilken mynnar ut i ett sätt att se sammanhangen mellan rum, tid och människors handlande som också fångar essensen i *det tidsgeografiska synsättet*.³ Han noterar att kulturgeografins kärnområde ofta associeras med landskapsgeografi eller regionalgeografi. I denna typ av studie har kartan sin givna plats som avbildningsinstrument. Han menar att om man också tillåter sig att ta itu med uppgifter på ett mer abstrakt plan kan geografins grundkaraktär fångas i uttrycken *Gefügekunde eller hopfogningslära*. Då blir kartan som instrument otillräcklig eftersom den endast ger en statisk avbildning.

Den spännande hopfogningen är den som sker mellan processer som utspelar sig sida vid sida, ibland i samverkan, kanske oftare i konflikt med varandra. Tillspetsat uttryckt rör det sig om att studera processer som inte hör ihop men ändå är beroende av varandra därför att de gränsar till varandra eller går in i varandra. Landskapet som vi ser det, eller regionen, som vi mer indirekt kan lära känna, blir då bara stridsläget som det ter sig just för ögonblicket. Men det räcker inte att lägga det tidliga till det rumsliga. Det är inte bara det synliga som deltar, utan allt som är närvarande. Och dit hör naturligtvis i hög grad de mänskliga aktörerna, deras kunskaper och avsikter, som nu inte ens naturgeograferna längre kan bortse ifrån. ... Sett på det här viset blir geografins kärnområde studiet av kampen om makten över existensers och händelsers tillträde till rummet. (Torsten Hägerstrand 1985a s. 6-7)

Detta citat ger en vink om att de är fruktbart, ja rent av nödvändigt för en djupare förståelse, att betrakta kvinnors handlande i den omgivning de befinner sig i. Det kan nämligen uppstå oväntade samband beroende på att det kvinnor företar sig utspelar sig samtidigt med andra företeelser, som har ett helt annat upphov, men att närheten dem emellan, i geografisk mening, gör att företeelserna kan komma att beröra varandra och påverka utfallet. Någon händelse kan till exempel konkurrera ut en annan. Det är också möjligt att något som planerats inte kommer att äga rum därför att en annan händelse får företräde. Ett påstående utifrån denna insikt är att allt som kvinnor i princip skulle kunna företa sig inte är realiserbart därför att det trängs undan av andra händelser som tar tid och rum i anspråk. Det är intressant att notera att Hägerstrand betonar ”makten över existensers och händelsers tillträde till rummet”. I överförd bemärkelse kan det tolkas som kvinnors och mäns möjligheter eller brist på möjligheter att realisera det de skulle vilja. Här finns en öppning till att diskutera kvinnors och mäns skilda villkor och den rådande maktasymmetrin dem emellan som genusforskare lyfter fram.

Tiden som ändlig resurs

För många i dagens samhälle är tiden som knapp resurs ytterst påtaglig. I det tidsgeografiska synsättet utpekas tiden som den storhet mot vilket händelser relateras. *Tiden utgör en budgetram*.⁴ Den sammanlagda tid en individ har är i kalender- eller klockmening den ändliga storhet både enskilda individer och en större befolkningspopulation har till sitt förfogande. Tiden ger både ramar för vad som är möjligt och inte möjligt. Utvidgas anspråken på ett ställe måste det medföra en krympning av utrymmet på ett eller flera andra ställen. I tidstermer är det fråga

2 Här vill vi särskilt nämna Tommy Carlstein (1980), Bo Lenntorp (1976), Solveig Mårtensson (1979) och Sture Öberg (1976) som alla skrivit sina avhandlingar i tidsgeografi och haft Torsten Hägerstrand som handledare. Vid samma institution har några år senare ytterligare avhandlingar tillkommit Per-Olof Hallin (1989) Tora Friberg (1990) och Ann-Christine Åquist (1992) Christina Scholten (2003) och Cecilia Kjellman (2003).

3 Tidsgeografer själva benämner ofta tidsgeografi som ett synsätt och gör inte anspråk på att den kan förklara, vilket är kravet på en teori. Detta kan diskuteras. Vi använder här tankesätt i stället för synsätt.

4 Hägerstrand 1972.

om att det finns begränsningar för hur mycket en individ kan företa sig. Att föreställa sig tiden som budgetram är möjlig därför att en individs sysslor, även om de är meditativa, i princip kan översättas till en fullständig sekvens av tidsanvändningar. Det finns inga *tidsliga luckor*. Den tidsbudget som står till individernas förfogande kan ses i ett livsperspektiv, alltså den tid som förflyter mellan en individs födelse och död. Tidsbudgeten kan omsättas till en *livslinje*. Tidsbudgeten kan också omfatta ett år, en vecka, eller en dag. Att betrakta tiden på detta sätt är att se den som en existentiell dimension som sätter upp obönhörliga villkor för ordningsföljden mellan händelser i ett förlopp. Tiden är inte en värdemätare fritt delbar och aggregerbar som om minuterna vore en slags pengar, vilket är det sätt som traditionella tidsbudgetstudier hanterar tiden på.⁵

Tidrummet är begränsat

Tidsanvändningen i sig kan vara av intresse att studera men väl så viktigt är att söka klarhet i vad det är som begränsar individernas handlande och sätter gränserna i tidrummet. *Tidrummet* är ett rum eller en plats som kontinuerligt är under förändring över tid. Ibland synligt för våra ögon, ibland oändligt långsamt. Olika potentiella händelser står på lut för att föras in i *verkligheten eller händelserummet* och det är upp till den enskilda individen och hennes omgivning att avgöra, vilka som kommer att äga rum. I händelserummet finns således inga tänka drömmar eller planer, bara det som faktiskt realiserar. I stället för det mer abstrakta begreppet tidrum betonas här just händelsernas förverkligande.⁶

Den grundhypotes som tidsgeografer anför är, att när individen befinner sig i ett bestämt ögonblick har hon framför sig ett *begränsat utfallsrum för möjliga val*. Som enskild person kan hon bara i begränsad omfattning kontrollera innehållet i detta. När hon har gjort sitt val och ytterligare ett steg i tiden gått öppnar sig ett nytt utfallsrum som mestadels är mer eller mindre likt det föregående. Med detta menas att en individs liv inte består av ett antal faser som är oberoende och skilda från varandra även om de kan avgränsas från varandra med tiden som mätinstrument. Snarare är de mer eller mindre sammanlänkade, beroende av och hakar i varandra på ett bestämt sätt. De val som träffas är ofta delar av kortare eller längre *program* eller *kontrakt* som individen försöker genomföra och de successiva valen i stort och smått under livstiden kan benämnas individens personliga *biografi*.⁷

Vid varje tillfälle som en individ skall fatta ett beslut och företa ett val är alternativen färre än de kan förefalla om man inte har individens historia klar för sig. Valmängderna är i realiteten betydligt mer begränsade än i teorin.

Individens bundenhet till kontrakt som föregående händelseflöde ger upphov till är en faktor, omgivningens oförutsedda agerande en annan. Valsituationerna har en tids-, rums- och resursmässig förknippning, vilket håller fast skeendet på ett sätt som man ännu knappast försökt förstå annat än i historisk och skönlitterär framställning, det vill säga i sammanhang där generalisering inte eftersträvas. (Torsten Hägerstrand 1972 s. 23).

Vad som är möjligt är således kringskuret på olika sätt, inte bara de val man gjort tidigare i livet och som måste fullföljas utan också av det sammanhang man befinner sig i. Utfallsrummet har i varje givet ögonblick sina begränsningar av t.ex. individens medfödda och förvärvade personliga egenskaper, tillgänglig teknik, resurserna i omgivningen, andra individers val samt regler och normer utvecklade inom styrande institutioner.

5 Hägerstrand 1972 s.16-17.

6 Hägerstrand 1972 s.13-21.

7 Hägerstrand 1972 s. 22.

Projekt - sekvenser av insatser

”(Det) finns en mängd handlingar som, inskjutna i det vardagliga sammanhanget, formar sekvenser av insatser riktade mot speciella mål.” Detta är ett sätt att beskriva det tidsgrafiska centrala begreppet *projekt*. Ett annat sätt att beskriva projekt är ”the entire series of simple or complex tasks necessary to the completion of any intention-inspired or goal-oriented behavior.”⁸ Det är viktigt att notera att dessa handlingar inte kan genomföras huller om buller. De måste följa på varandra i en viss ordning som i och för sig kan ändras under projektets gång. Torsten Hägerstrand uttrycker det så här:

To carry out a project requires that a succession of inputs has to be mobilized in an orderly fashion. An important feature of human plans is – as a rule – that they are not entirely rigid. Parts of a plan can change radically in terms of input, order, and location without violation of the overall purpose.” (Hägerstrand 1985b s. 201)

Projekt kan vara mer eller mindre långsiktiga, sammanfogade vart och ett på sitt sätt till en helhet. För att förstå enskilda handlingar och varför de utförs på ett bestämt sätt, måste de placeras i sitt sammanhang. För att fullfölja ett projekt behövs att individen själv tas i anspråk och i åtskilliga situationer rör det sig också om att individer måste samhandla med andra individer eller att det behövs verktyg eller material av något slag. Det fordras således en samtidighet; att dessa individer och material finns på samma plats vid samma tidpunkt.

Det är inte självklart att ett projekt kommer att genomföras. Det kan mycket väl gå omstyr, därför att det konkurreras ut av något annat, misslyckas eller omvärderas. I själva verket torde *de ofullbordade projekten* vara ett oändligt antal och, menar Hägerstrand, i sig väl så intressanta att studera som de fullbordade.⁹

Projekten kan också föra med sig att ett antal nya projekt som en följd av det större projektet. Beroende på *skalan* kan större eller mindre projekt identifieras med avseende på tidsutsträckning men också på vilken mängd handlingar de för med sig. Denna samhörighet kan liknas vid den serie kinesiska askar som är avpassade efter varandra i form och storlek och som efterhand som man lyfter på locket ger sig tillkänna. Små projekt ryms således i större projekt.¹⁰

Restriktioner för handlandet

Tidsgeografin är uppbyggd på att rum och tid är ändliga storheter och detta får alldeles speciella konsekvenser för hur det mänskliga livet fortskrider. Framför allt tar tidsgeografin fasta på att det finns begränsningar för individens handlande. Själva begreppet *begränsningar, handlingsbegränsningar eller restriktioner* intar en mycket central ställning i den tidsgeografiska begreppsapparaten. De kan grupperas i tre stora familjer med beteckningarna kapacitetsrestriktioner, kopplingsrestriktioner och styrningsrestriktioner. Dessa kan mycket kortfattat förklaras enligt följande:¹¹

Kapacitetsrestriktioner begränsar individernas verksamhet på grund av hennes biologiska egenskaper och prestationsförmåga hos de redskap hon använder. *Kopplingsrestriktioner* har att göra med att individer, redskap, material och signaler måste kopplas ihop i samverkande grupper för att det skall kunna ske produktion, konsumtion och social samvaro. *Styrningsrestriktioner* avser de tidsgeografiska aspekterna på maktutövning. Med det avses maktens ut-

8 Pred 1981 från Hägerstrand 1982 s. 336. Hägerstrand & Lenntorp 1974 s. 229.

9 Hägerstrand 1985 s. 206.

10 Asplund 1983 s. 204-205, Hägerstrand 1982 s. 336, Hägerstrand 1985b s. 201.

11 Hägerstrand 1970:18 – 4.33.

bredning i tid och rum. Inom varje sådant *maktområde eller domän* har vissa personer eller grupper av personer rätt att fatta beslut och utöva kontroll. Hägerstrand definierar domän som:

The third family of constraints,...relates to the time-space aspects of authority. The word is filled with a device which we may call the "control area" or "domain"...The purpose of domain...seems to protect resources, natural as well as artificial, to hold down people density, and to form containers which protect an efficient arrangement of bundles seen from the insides point of view of the principle. (Hägerstrand 1970 s.16)

I feministiska studier är makt centralt för att förstå kvinnors underordning. Domänbegreppet, med sin maktdimension har, som vi uppfattar det, därför en utvecklingspotential.

Ett annat begrepp som även det antyder att det råder en bestämd ordning är *pockets of local order*, vilket ibland översätts till *tidrumsficka*¹² på svenska. Kajsa Ellegård och Bertil Wilhelmson pekar ut hemmet som ett exempel på pocket of local order/tidrumsficka, där det inom varje hem finns en ordning för att familjelivet skall fungera.¹³ De problematiserar inte specifikt någon genusordning men belyser jämväl arbetsfördelningen mellan kvinnor och män. Som begreppet antyder handlar det om någon slags maktordning. Bo Lenntorp fångar upp begreppet och förklarar det så här:

Among a number of considerations, such order requires that a specific defined section of time-space is endowed with particular infrastructure and that it has a more or less formal system of regulation to facilitate the execution of the aforementioned activities. The system of regulation both regulates the activities within the pockets of local order as well as their interaction with the outside world. Activities thus demand a section in time-space that is well ordered to serve their function and that it can also be controlled such that this order may be maintained and respected. (Lenntorp 2004 s. 225)¹⁴

Lenntorp pekar också på att begreppet är väl lämpat att applicera på olika sammanhang om maktrelationer och knyta till de teorier som tar upp sammanhanget ifråga. Här är således fältet öppet för att pröva feministiska teorier gentemot tidsgeografins begrepp pocket of local order/tidrumsficka.

Bildtänkande

Tidsgeografin bottenar i ett bildtänkande. Att avbilda landskapet/verkligheten på en karta eller med ett fotografi är exempel på det. Om x-axeln i ett diagram motsvarar en karta/ett rum och y-axeln tiden, fås en grafisk framställning, ett diagram där varje individ eller andra existensers rörelse i tid och rum kan åskådliggöras med linjer (benämnt *banor* eller *trajektorier*). Det kan bland annat innebära att ett flertal banor möts och blir parallella under en period. För att markera samhörigheten dem emellan när de ingår i ett projekt benämns de *verksamhetsknippen*, vilket markerar att de just då är upptagna och inte kan ingå i andra verksamhetsknippen.¹⁵

Tidsgeografin har koncentrerat sig på den typ av begränsningar som kan hänföras till att både människor och ting alltid måste förekomma i bestämda lägen i tid och rum och att peka på att de handlingsramar som finns för enskilda individer, hushåll eller större befolkningsgrupper. Man intresserar sig för *projektens realisering*, inte intentionerna bakom.¹⁶ Den har

12 Wihlborg (2000) använder sig av begreppet lokala ordningsfickor.

13 Ellegård & Wilhelmson 2004.

14 Se även Hägerstrand 1985.

15 Asplund 1983.

16 Hägerstrand 1982 s. 324.

också inriktats på att behandla den fysiska gestaltningen av skilda situationer och förlopp och använt den *grafiska framställningen* för att åskådliggöra detta. Den grafiska framställningen har också en egen och särskild betydelse i sökandet efter en *notationsform* för rörelse i tid och rum lika kraftfull som kartan är för den statiska avbildningen. Därmed kommer de tidsgeografiska bilderna att bli en del av analysprocessen och de skulle kunna kallas beskrivnings- eller analysmodeller.

Om individers rörelsemönster studeras framstår regelbundenheten i form av att man lämnar bostaden för arbetsplatser, butiker, skolor etc. och kommer tillbaka till bostaden. Detta kallar tidsgeografer *återvändandets princip*, eftersom det är starkt styrande för individers rörelsemönster. ”Man kan säga, att i det dagliga livet är individen bunden till en ö med en bestämd radie... Sett från tidsgeografisk synvinkel får den ö en individ kan nå från sin bas formen av en *prisma*”.¹⁷ Detta avbildas också i de tidsgeografiska diagrammen medelst geometriska figurer – prismor vilket framför allt Bo Lenntorp åskådliggör i sina arbeten. Prismats volym är alltså det område individen har möjlighet att röra sig inom under den framräknade tidsperioden.

Mycket har skrivits om tidsgeografi, inte minst för ett par decennier sedan, men den är fortfarande levande och vidareutvecklas av flera forskare. År 2004 gavs ett tidskriftsnummer i Geografiska Annaler 86B ut med tidsgeografiska artiklar till minne av Torsten Hägerstrand. I den finns en förteckning över hans mer än trehundra skrifter. Ett flertal forskare har där skrivit artiklar om tidsgeografi.¹⁸ Regelbundet arrangeras i Sverige också ett tidsgeografiskt seminarium under Kajsa Ellegårds ledning.

Tidsgeografin - fysikalisk och mer besläktad med natur- än samhälls/kulturvetenskaperna

Den kritik som riktats mot tidsgeografin mynnar huvudsakligen ut i att den är fysikalisk och mer besläktad med natur- än samhälls/kulturvetenskaperna, att människor betraktas som sociala atomer och inte som handlande subjekt, att tidsgeografin inte tar hänsyn till processer och att synen på konflikter och makt är outvecklad.¹⁹ Gillian Rose ifrågasätter i sin bok *Feminism & Geography. The Limits of Geographical Knowledge* (1993) tidsgeografins användbarhet. I kapitlet *Women and Everyday Spaces* diskuterar hon tidsgeografin ingående. Hennes sammanfattande slutsatser är att tidsgeografin representeras av en maskulinitet som bärs upp av vita män, och att rummet i tidsgeografin är ett rum som domineras av patriarkatet – ett maskulint rum för en heterosexuell, borgerlig, maskulin kropp. Rose menar också att det verkar som om de feministiska tidsgeograferna refererar till en värld fylld av omsorg men inte kan ge kvinnorna röst. Det emotionella, det passionerade, det avskräckande, känslorna i relation till andra utesluts.²⁰

Vi som arbetar och är inlästa på tidsgeografin funderar på varför det tidsgeografiska tankebygget med dess projekt, prisma, trajektorier, restriktioner och möjligheter verkar så slutet och fyllt med manlig makt, när vi uppfattar det som öppet och möjligt att fylla med ett innehåll, mycket relevant för det feministiska projektet i vilka rumsliga studier med kön/genus i fokus kan inräknas.²¹ Mot kritiken kan hävdas att tidsgeografin på ett illustrativt sätt återger och problematiserar individers rörelsemönster som just uttryck för känslor. Birgitta Andersson visar att många kvinnor på grund av rädsla, frustration, vanmakt rör sig annorlunda i det of-

17 Hägerstrand 1970 s 44:19.

18 Följande författare finns med förutom Torsten Hägerstrand: Bo Lenntorp, Kajsa Ellegård & Bertil Wilhelmsson, Martin Raubal & Harvey J. Miller & Scott Bridell Gunnar Törnqvist, Einar Holm, Sture Öberg, Olof Wärneryd samt Mei-Po Kwan.

19 T.ex. Giddens 1984, Gregory 1985.

20 Rose 1993, s. 27-28.

21 Friberg 2003.

fentliga rummet sena kvällar och nätter. Deras individbanor får ett annat utseende likaså det prisma som avtecknar sig.²² Ett annat exempel på känslornas betydelse för rörelsemönstret och vanor är Bo Lenntorps analys av självmordsbenägna personer och deras beteende när de jämförs i "oroliga" och "lugna" perioder varvid kritiska situationer kan ringas in.²³ Kerstin Nordells studier av långtidssjukskrivna och rehabilitering som visar hur människor genom att föra dagbok och studera sina egna tidsrumsdiagram kan bli medvetna om sina livssammanhang och i vilka situationer de inte mår bra.²⁴ Åsa Westermark har låtit sina informanter föra två dagböcker, en "strukturerade diaries" och en "reflective diaries" när hon analyserar colombianska kvinnors vardag.²⁵ Genom att de flesta tidsgeografiska forskare förutom att be sina informanter skriva dagböcker genomför intervjuer kan de jämföra restriktioner och möjligheter i det fysiska rummet med mentala restriktioner och möjligheter i "känslorummet".

Det är naturligtvis så att om man bara studerar tidsrumsdiagrammen, representationerna, så fångar dessa det observerbara. Det icke observerbara kan inte synliggöras i representationerna. Den "inre världen" kan bara observeras indirekt. Men den inre och yttre världen är emellertid sammanvävda och därför kan isolerade studier av den ena eller den andra leda till felaktiga slutsatser.²⁶ Tidsgeografien understryker att det finns en materiell värld och att den har betydelse och utgör en stabil grund när den icke direkt observerbara världen skall studeras. Tidsgeografien handlar inte bara om individer utan om individer i sitt sammanhang. En av de orättvisor som feminister har stor anledning att sätta fingret på är fördelningen av resurser och vilka konsekvenser det får för kvinnors och mäns livsvillkor och hur det i sin tur ger upphov och är sammanlänkade med känslor som hunger, sorg, glädje, tillfredsställelse, vanmakt o.s.v.

I de fallstudier som vi kommer att presentera nedan väljer vi att ha fokus på kvinnors vardagliga liv och belyser särskilt mobilitet. Vi använder oss på olika sätt av tidsgeografins tankesätt. Vi diskuterar med andra ord kvinnors rörelsemönster, och vilka normer för hur genus kan komma till uttryck i det sammanhanget.

Fallstudie 1

Kvinnors försörjning och position i hushållet under förindustriell tid

Äldre tiders samhällsordning/markägoförhållanden värnade rumslig och social statisk ordning. Stabilitet mellan och inom samhällets olika grupper ansågs utgöra grunden för det fungerande hushållet och för samhället i stort. Människor skulle bli vid den av Gud givna lotten, lyda sina överordnade och ta hand om de underordnade.²⁷ Det självförsörjande hushållet spelade en central roll både ekonomiskt och normativt. Både rumsligt och socialt var stabiliteten det som eftersträvansvärda, inte rörlighet och flexibilitet som i våra dagar. Men både kvinnor och män rörde sig i landskapet. Dessa geografiska förflyttningar förfaller dock ha varit villkorade under tätt sammanvävda normativa och ekonomiska förhållanden, och därmed förknippade med en rad restriktioner. Det hade betydelse för mottagandet på främmande ort om det var högreståndspersoner som rörde sig i landskapet, om de var obesuttna, unga, gamla, kvinnor eller män – och om de var gifta eller inte.

Trots de stora olikheterna mellan vår egen tids föreställningar och ideal kring geografisk mobilitet, förefaller våra dagars arbetspendlare ha mer gemensamt med exempelvis 1600-talets människor än vad som först kan antas vara fallet. För även om vår tid och den förindustriella svarar mot krav utifrån två väsensskilda ekonomiska rationaliteter, finns även en annan,

22 Andersson 2001.

23 Lenntorp 1992.

24 Nordell 2002.

25 Westermark 2003.

26 Lenntorp 1998 s. 70.

27 Stadin 1997 s. 204f.

parallell, historia. Den handlar om restriktioner kring kvinnors och mäns försörjningsformer och förväntade samhällsroller och den betydelse de hade för hur geografiska individbanor ter sig i praktiken: de *tidrumsliga* anspråk som stod till buds berodde på vilka *projekt* som skulle genomföras, samt vad *restriktionerna* bestod av och vem som satte dessa restriktioner, såsom transportmedel, sysslor/ärenden, samhällsposition etc.

Svenskar var under 1600-talet inte beroende av nationens tillväxt eller regional arbetsmarknadsrörlighet för den egna försörjningen. Istället var den enskilde nödgad att tillhöra ett hushåll, antingen som gift och föreståndare för det tillsammans med maken eller maken, eller att som anställd piga eller dräng arbeta och bo i det. Välfärd organiserades inom ramen för det självförsörjande hushållet. Offentliga materiella försäkringar som socialförsäkringssystem eller hemförsäkringar fanns inte. Det var tillsammans med andra människor som den enskilde uppbar försörjning och skydd, materiellt och känslomässigt.²⁸ Människor levde av den egna jorden, eller verkstaden och tillverkade eller bytte till sig av det som behövdes för hushållets försörjning. Också ägande baserades på hushållstillhörigheten. Det var byn och bondehushållet som utgjorde själva grundvalen för människors försörjning.²⁹ Hushållet utgjorde med andra ord ett ekonomiskt grundfundament för den enskildes överlevnad och välmåga. Men synen på hushållets betydelse för den enskilde hölls även samman av normer och en sträng hierarkisk maktordning mellan kvinnor och män. Ansvar för hushållet skulle vila på de äkta makarna. Mannen var husbonde och hade det yttersta ansvaret för hushållets ordning. Hustrun var underordnad mannen, men överställd barnen och de drängar och pigor som eventuellt också ingick i hushållet. Hustruns sysslor rörde organisationen inom hushållets väggar, som därmed kan illustreras genom begreppet *pocket of local order*. Kvinnor var juridiskt omyndiga och den enda legitimerade samhällsrollen, praktiskt och ideologiskt, var den som hustru och mor. Äktenskapet blev en symbol för det goda samhällets uppbyggnad och välstånd, men också en praktisk förutsättning för människors försörjning – den gifta kvinnan utgjorde en social och samhällelig norm för kvinnan med status och heder.³⁰

Dessa normer villkorade människors rumsliga förflyttningar. För *det första* behövde människor ta sig till platser som helt enkelt låg någon annanstans, som till kyrkan eller tinget. Detta var ett slags ”legitim” mobilitet. Hushållsmedlemmar hade rättigheter att förflytta sig, men också skyldigheter, som till exempel att delta i församlingskyrkans gudstjänster.³¹ Inom ramen för kyrkans rum såväl som inom dess ceremonier och traditioner upprätthölls en strikt maktordning mellan könen. Adelspersoner, däremot, rörde sig mellan sina slott för att sköta politiska eller ekonomiska affärer. Adelskvinnor, som enligt lagen var omyndiga och därför inte kunde inneha några formella positioner, spelade trots det en utomordentligt viktig – indirekt – politisk och ekonomisk roll: De bildade allianser och kontakter bland högadeln, de intrigerade, arrangerade äktenskap, administrerade gods och gårdar. Att bygga och upprätthålla nätverk blev för dessa kvinnor ett politiskt maktmedel, och för att upprätthålla dem blev rörelse i landskapet ett måste.³² Borgarnas handelsresor till frimarknader i andra delar av regionen, eller långväga inköpsresor för vidare försäljning är en annan typ av geografisk rörelse. För män ur de lägre sociala skikten var det fullt möjligt att ta kortare tjänst som daglönare på byggarbetsplatser, som köpsvenner, det vill säga hjälpkarlar inom handeln, eller som vedhuggare. Sålunda gällde skilda villkor för olika klasser.

En *andra* variant av förindustriell geografisk rörelse företogs av människor som på vinst och förlust sökte sig till andra byar för sin försörjnings skull. Kanske hade de blivit förvisade.

28 Sandén 2005.

29 Ågren och Johansson 1994.

30 Nordbäck 2004 s. 45ff.

31 Stenqvist Millde 2007.

32 Norrhem 2007.

Förvisning var ett sätt att straffa en skyldig men också att "bli av med" en person som uppfattades störa ordningen. Det som lokala domstolar uppfattade vara det främsta hotet mot lokala försörjningsvillkor var inte unga våldsbenägna drängar eller knektar, utan ogifta kvinnor. Alla sexuella förbindelser utanför äktenskapet var förbjudna och sådana handlingar bestraffades av både den världsliga och den andliga rätten. Det utomäktenskapliga umgänget sågs, vid sidan av stöld, som det värsta av alla tänkbara brott under 1600-talet. Eftersom en tillfällig sexuell relation kunde resultera i graviditet, med den praktiska följderna att kvinnan med sin graviditet så att säga visualiserade brottet, var kvinnor särskilt utsatta för marginalisering. Den ogifta modern var sinnebilden för den ohederliga kvinnan, den missanpassade och den som alla ville undvika att bli, eller misstänkas för att vara. Här väntade dock svåra förhållanden – hon hade att röra sig i ett rum mellan den gemenskap hon förvisats ifrån och de byar och städer hon gärna ville få tillträde till, men som vaktade gränserna för sådana som henne. Stadsporten stängdes för dessa kvinnor. De levde sålunda under tydliga rumsliga restriktioner, upprättade av någon annan i syfte att dels stänga ute och dels att styra beteendet.

Den som förvisats blev både bildligt och bokstavligt utestängd från by- och församlingsgemenskapen och "fanns inte" längre. En kvinna som blivit gravid efter en tillfällig förbindelse fick sannolikt se sitt rykte och anseende i lokalsamhället raserat varpå chanserna på äktenskapsmarknaden minskade. Hur skulle hon då försörja sig? Någon lönearbetsmarknad fanns inte. Stöld, tiggeri eller prostitution blev på så sätt en strategi för överlevnad. För somliga kvinnor återstod inga alternativ än att söka sig runt i landskapet för att uppbära försörjning.³³ Här väntade dock svåra förhållanden – hon hade att röra sig i ett rum mellan den gemenskap hon förvisats ifrån och de byar och städer hon gärna ville få tillträde till, men som vaktade gränserna för sådana som henne. När främmande personer, i synnerhet ensamma kvinnor, närmade sig städerna uppfattades de i allmänhet betyda problem.³⁴ Följdriktigt blev den kringströvande personen sinnebilden för den marginaliserade.³⁵ Vandringar i landskapet villkorades således av den äktenskapliga hushållsnormen. De var effekter av misslyckade försörjningsförsök på samma gång som de *visualiserade* de kraschade projekten.

Vi kan alltså konstatera att den geografiska rörligheten villkorades av restriktioner som satte gränser för människors aktiviteter och handlingar. I synnerhet kvinnor som var omvända och för sin försörjning skull beroende av äktenskapet, helst som hustru, annars som piga i ett annat gift pars hushåll. Som hustru uppbar kvinnan social status och geografisk rörelsefrihet – inom ramen för de rörelsemönster som så att säga var legitima. Den ogifta kvinnans rörelsemönster var snävt – samtidigt som hon var nödgad att ge sig ut i landskapet för att försörja sig. Varför var hon inte gift och försörjd av en man? Den ogifta modern var än mer kringskuren i landskapet. Drastiskt uttryckt var rörelse i landskapet ett mått på personliga misslyckanden och moraliska tillkortakommanden. Hon kunde på grund av sitt kön och sin sociala status rentav nekas inträde i den församlingskyrka hon sökt tillträde. Kyrkorummet utgör därmed ett exempel på en pocket of local order, men också på en domän.

Det äkta paret med heder och social status försörjde sig på det gården producerade och kunde på så sätt vidmakthålla rumslig stabilitet. Adelskvinnorna uppbar däremot en samhällsroll som innebar att förflyttningar inte bara var möjliga utan rentav nödvändiga. Deras samhällsroll *krävde* rumsliga förflyttningar. 1600-talets samhälle, med dess konstruktion av kön och klass villkorade med andra ord förutsättningarna för geografisk mobilitet. Detta kan åskådliggöras i en tidsgeografisk prisma. Här blir kön och klass viktiga förhållanden som avgränsar prismats storlek. Gränsdragningar för rörelsemönster formade den ogifta moderns livsbetingelser, såväl som för adelshustrun. Här kan prismabegreppet användas för att dels

33 Exempelvis Lindstedt Cronberg 1997.

34 Blom 1992 s. 55. Sandén 2005 s. 16.

35 Sandén 2005. Blom 1992. Sundin 1992, m.fl.

beskriva rörelsemönstrens utformning – och hur de ändras när kvinnorna ändrar eller överskrider sin personliga sociala status: när den ogifta modern gifte sig blev hon en av lokalsamhällets hustrur vidgades samtidigt hennes gränser i rummet. Begreppspar centrum – periferi är också mycket användbart, liksom bana, trajektorier, begränsat utfallsrum och restriktioner – och möjligheter för handlandet. Att ha tillgång till rummet – i det här fallet landskapets byar och förmodade försörjningsmöjligheter i en ekonomiskt prekär situation – var en resurs för den enskilda. Denna tillgång och resursmöjlighet villkorades av begränsningar som i hög grad bestämdes av normer kring kön och social status.

Kvinnors vardag i välfärdssamhällets tidevarv

Den tid vi lever i nu i början på 2000-talet och de villkor vi lever under kan tyckas diametralt annorlunda än de under 1600-talet. Mycket har förändrats men vissa basala förhållanden går inte att komma undan. Människor måste försörja sig och sörja för släktets fortbestånd och därmed länkas produktion och reproduktion samman och betingar varandra. Det levda livet består även nu av en räkka projekt där avlönat arbete och oavlönat arbete följer på vartannat i en tidsmässig ordning. Det grundläggande i enskilda individers biografier är då som nu strävan att leva ett liv fyllt med arbete, sömn och vila dvs. överleva och ha ett bra liv. Produktionen av varor och tjänster har ändrats organisatoriskt så även reproduktionen. Tidrummet har på många sätt bytt ansikte men platsanknutna verksamheter är fortfarande viktiga beståndsdelar. Allting sker inte i cyberrymden. Fysiska avstånd måste fortfarande överbryggas.

För att ge en kort karaktäristik är kvinnor i dagens Sverige lönearbetande i nästa samma grad som män. En blick på statistiken på aggregerad nivå visar dock att arbetsmarknaden i hög grad är könsuppdelad även om gränsöverskridanden är legio och uppmuntras. Kvinnor dominerar inom omsorgsyren och män inom tekniska yrken. Kvinnors löner är lägre än mäns vilket till stor del kan förklaras med att de yrken de befinner sig i är lägre avlönade. Ett annat kännetecken är att kvinnor med små barn ofta arbetar deltid. Både kvinnor och män har rätt till förkortad arbetstid tills barnen blir åtta år, men vanligtvis är det kvinnorna som utnyttjar rättigheten precis som att det är kvinnorna som tar ut den största delen av föräldraledigheten. Politiken och lagstiftningen är inriktad på individen och båda föräldrarna skall bidra till familjemedlemmarnas försörjning. Dagens hushåll ser mycket olika ut, särskilt enpersons-hushållen har ökat betydligt under senare år, inte minst i de större städerna. 1600-talets hushåll som garant för välfärd har genom folkhemmets utbyggnad till stor del ersatts av välfärdssamhället och dess uppgift är att se till att ingen lämnas utanför även om det finns sprickor och glapp i dess fasad.

Välfärdssamhället förutsätter människors mobilitet. Övergången från jordbrukssamhälle till industrisamhälle innebar att många fick flytta till mindre brukssamhällen eller städer där arbetstillfällena fanns. I det senmoderna samhället utövar de större städerna stor attraktionskraft på företag och därmed arbetstillfällena. Mobilitet och flexibilitet har blivit honnörsord.³⁶ Förutom flyttningar, framförallt i de yngre åldersgrupperna, kommer detta till uttryck i dagliga resor till arbetet. Den norm som påbjöd stabilitet på 1600-talet har skiftat till mobilitet på 2000-talet. Den återverkar också i konstruktionen av genus.

Fallstudie 2

Katja i kvinnlighetens brytningstid

Sättet att vara kvinna har skiftat under århundradena. 1600-talets normer för kvinnor och kvinnlighet betraktar vi nu som ett historiskt arv där normerna gick ut på att skilja kvin-

36 Oscarsson 2006.

nor/kvinnlighet från män/manlighet. Grundbulten var köns komplementaritet. Hur ser då kvinnors liv ut idag då dessa normer är på väg att upplösas? I vilken mån har vi en retorik som betonar likhet mellan könen samtidigt som praktiken visar något annat? Hur ser kvinnors levda liv ut och vilka förändringar är på gång? Kommer de nya normer som ersätter de gamla fortfarande att hålla fast i åtskiljandet eller är överskridandena mellan könen på männens villkor? Vad händer med de traditionella kvinnliga omsorgsuppgifterna?

Det dagliga livet: Avlönat och oavlönat arbete sammankopplat

I stället för en mer allmän beskrivning av kvinnors nuvarande praktik, får här en, enligt statistiken, vanligt förekommande kvinna illustrera detta. Hennes namn är Katja.³⁷ Hon bor tillsammans med man och tre barn, 12, 8 och 2,5 år i ett eget hus nio km utanför Ljungby. Huset är beläget någon km från en liten by och trots att avståndet till stadens centrum är så pass kort kan området där hon bor benämnas glesbygd. Hon är 33 år. Hon arbetar på försäkringskassan. Där utreder hon arbetsskador och förtidspensioneringar. Hennes arbete är relativt självständigt, varierande och stimulerande. Dock fordras kurage och medmänsklighet och därför kan det vara både tufft och påfrestande. Hennes arbetsplats finns i Ljungby. I familjen finns två bilar och Katja kör bil till jobbet varje dag. Hon har barnen med sig i bilen både på morgonen och på kvällen. Det tar ca tio minuter för henne att köra från bostaden till jobbet. Bostaden, arbetsplatsen, skolan och daghemmet är de platser som måste bindas samman varje dag. Ljungby med omkringliggande byar, lokalsamhället, utgör *en pocket of local order/tidrumsficka*. Inom den råder en specifik ordning som kommer till uttryck i bland annat förhållandet mellan den mindre staden och de små kringliggande byarna, frånvaro av kollektivtrafik, skoltidens förläggning men också tillgång till daghem och arbete som medger deltidarbete med flexitid.

Som i alla familjer råder en viss arbetsdelning mellan familjemedlemmarna. Katja anger själv att hennes man hämtar och lämnar barnen vid skolan/fritidshemmet och daghemmet två gånger i veckan. Han bäddar. Någon gång i månaden lagar han mat. Ibland hjälper han barnen med läxan och skjutsar dem på fritiden. Han reparerar vid behov familjens bilar, motorcyklar och datorer. Barnen har på sin lott att klippa gräs, rensa i trädgården, sköta kattlådan och kaninburen. De skall också alltid duka av efter sig och vara behjälpliga vid dukning. Själv berättar Katja att hon diskar, lagar mat, handlar, tvättar, städar, putsar fönster, städar och tvättar bilarna, målar på huset och fönstren mm. Föräldrar och svärföräldrar bor i närheten och Katja hälsar regelbundet på dem och banen vistats ibland själva hos sin mormor/morfar eller farmor/farfar.

Katja har skrivit en *tidsdagbok* dvs. en dagbok där hon noterat *var* hon befinner sig, *vad* hon gör och *när* samt vissa kommentarer. Dessutom har hon vid en intervju förtydligat hur hennes liv gestaltar sig. Själv tycker hon att följande dag är representativ: Hon stiger upp kl 6.30 och gör sig i ordning. En kvart senare väcker hon barnen och de äter frukost. Kl 7.20 klär de på sig ytterkläderna och sätter sig i bilen. Tio minuter senare släpper hon av de två pojkena vid skolan/fritidshemmet. Fem minuter därefter lämnar hon den minste vid daghemmet. Kl 8.00 stämplar hon in på jobbet och börjar med att skaffa sig en överblick av vad som behöver göras. Hon renskriver anteckningar, skriver beslutsbrev, dricker kaffe, skriver PM, diskuterar ärenden med sin chef, och pratar i telefon med en bekymrad moder till en långtidssjukskriven. Hon pratar också med en förtroendeläkare, ringer ortopedern och avslutar dagen kl 13.00 med diverse småplock. Hennes arbetstid omfattar således fem timmar denna dag, lunchen oräknad.

37 Detta exempel är hämtat från Friberg 1999.

Efter lunch går hon ett ärende i stadens centrum, hämtar minstingen på daghemmet, hämtar de andra barnen vid skolan och åker till biblioteket där hon lånar böcker och passar på att fika. Så kör hon den äldste sonen till mormor eftersom han skall ligga över där. Han skall spela hockeymatch på kvällen och mormor bor i närheten där matchen skall äga rum. En stund senare kör hon hem och tar itu med att städa ett klädförråd. Sedan blir det läxhjälp kvällsmat, sagoläsning och en systund. Kl 21.00 får hon tid för egen del. Då duschar hon, sitter och pratar en stund med sin man och tittar på en film på TV. Mellan kl 22.45 och 23.45 läser hon litteratur till universitetskursen. Därefter lägger hon sig. Hennes dag och de aktiviteter hon skulle genomföra krävde både planering och flexibilitet. Det viktigaste verktyget är bilen som gör att hon snabbt kan ta sig mellan olika platser. Bilen och Katja är två enheter som skulle kunna åskådliggöras med var sin *individbana* och det är när dessa sammanfaller och bildar ett *verksamhetsknippe* (ibland tillsammans med de tre barnen som också har var sin *individbana*) som en förflyttning kan ske. Det krävs således en närhet i geografisk mening mellan människor och ett fordon.

Tidsdagboken som är ett redskap i den tidsgeografiska metodologin ger en möjlighet att spegla hur *projektens aktiviteter* efterhand träder in i *händelserummet*, hur de hakar i varandra i en fortlöpande tidskedja. Den visar att Katja har flera olika *projekt* på gång, vart och ett med sitt mål och de specifika aktiviteter som krävs för att nå dit. Projektet "förvärvsarbete" leder till aktiviteter som skrivbordsarbete och olika typer av samtal. Projektet "barnen" leder till aktiviteter som klä på, lämna och hämta barn, läxhjälp och sagoläsning. Projektet "vård om hemmet" leder till aktiviteter som städa klädförrådet och laga kvällsmat. Aktiviteterna i projekten flätas sammans allt eftersom dagen framskrider. Det finns ingen möjlighet att göra klart ett i taget.

En sammanräkning av tidinsatserna för hushållsarbete visar att den uppgår till drygt fyra timmar. Att redovisa hushållsarbetet genom en sammanräkning av tidsinsatsen ger en helt annan typ av information än att visa sekvenserna av insatser. Just för att belysa det dagliga livet har tidsgeografin och dess tidsdagböcker en suverän möjlighet att ge inblickar i vardagslivets realiteter såväl som banaliteter.

Genus och mobilitet

Som framgått är bilen det som ger henne frihet. Det finns ingen kollektivtrafik där hon bor. Hon skulle inte kunna leva det liv hon nu gör utan bilen. Hon är därför också ett exempel på en modern kvinna som kämpar för att få ihop sitt aktivitetspussel. Boendets stabilitet kombinerar med det dagliga livets mobilitet. Om hennes dag granskas i detalj genomför hon fyra olika förflyttningsprojekt denna dag.

Kl.	07.20 - 07.30	kör bil	Förflyttningsprojekt 1
	07.30 - 07.35	lämnar barn vid skolan	
	07.35 - 07.55	kör bil till daghemmet	
	07.40 - 07.55	kör bil till jobbet	
	13.30 - 13.40	går till en butik	Förflyttningsprojekt 2
	13.40 - 13.55	inhandlar byxor	
	13.55 - 14.00	går tillbaka till jobbet	
	14.00 - 14.10	kör bil till daghemmet	Förflyttningsprojekt 3
	14.10 - 14.20	hämtar barn	
	14.20 - 14.25	kör bil till skolan	
	14.25 - 14.30	hämtar barn	
	14.30 - 14.35	kör bil till biblioteket	
	14.35 - 15.45	lånar böcker, fikar	
	15.45 - 15.55	kör bil till mormor och morfar	Förflyttningsprojekt 4
	15.55 - 16.15	pratstund	
	16.15 - 16.30	kör bil till bostaden	

Tabell 1. Katjas förflyttningsprojekt

Katjas vardagsmönster leder till frågor om vad som genererar förflyttningar. Här ges en fin illustration på att lokaliseringen av bostad, arbetsplats, skola, daghem, affär etcetera och hur de är placerade i förhållande till varandra rent rumsligt, är avgörande för hur hennes vardag gestaltar sig. Tidsgeografin handlar således inte bara om individer utan om individer i ett sammanhang. I det sammanhanget innefattas andra människor och artefakter samt fördelning av resurser.

Genom Katja ges ett exempel på *återvändandet princip*. Bostaden är den fasta utgångspunkten och från den beger hon sig varje dag och kommer också tillbaka. Om detta skulle ritas med tiden som y-axel och de olika platserna på en x-axel fick hennes förflyttning formen av en *prisma*. Om hennes mål var att minska alla transporter skulle familjen flytta in till staden relativt centralt, men då skulle de förlora mycket annat de sätter värde på. Prismats utseende skulle förändras.

Genus och modernitet

Det som styr hennes hårdast är skoldagens början. Själv har hon flexitid. Med den effektivitet hon genomför morgonpasset kan man dra slutsatsen att detta har hon gjort många gånger. Det ger ett komplicerat intryck utifrån, men är rutin för Katja. Hennes dag innebär på många sätt en anpassning till familjen och ett utvecklat pusslande med tider gör att det fungerar bra. Förutsättningen för detta arrangemang är att hon har en egen bil. Systemet är sårbart i den meningen om något av barnen sätter sig på tvären på morgonen bryts tidsschemat. Hennes vardagsliv är uppbundet av olika typer av *kontrakt* som inte kan brytas på något enkelt sätt.

När nästa dag startar är hennes *utfallsrum* redan fyllt med aktiviteter, först långt fram tidsmässigt kan nya kontrakt tillkomma och nya projekt startas. Allt är inte realiserbart. I denna fas i Katjas liv är tiden påtagligt en knapp resurs.

Den livsfas hon befinner sig i nu är intensiv. Hon arbetar 75 procent. Hon tycker själv att hon satsar mer på arbete och utbildning nu än tidigare. Samtidigt är familjen viktig och tar nästan all hennes fritid. När hon ”pluggar” får det bli efter kl 21.00 på kvällarna förutom de dagar då hon åker till Växjö för att gå en universitetskurs på arbetstid. Hon löser konflikten mellan arbete/studier och hemarbete genom att arbeta deltid och genom att rationalisera hemarbetet. Hon tycker inte längre att det är betydelsefullt att ha hembakade kakor till hands eller att det skall vara nystädat eller att trädgården är i toppskick. Katja tycker att hon ändrat sitt synsätt på saker och ting under årens lopp. T.ex. anser hon att en kvinna mycket väl kan tvätta bilen, måla huset eller snickra. Jobbet gör henne självständig och det värderar hon högt. Hon vill inte vara beroende av en man, utan vill känna att hon är väl insatt i olika frågor.

Katja representerar vad vi skulle vilja benämna dagens moderna kvinna. Hon vill både behålla ett traditionellt ansvar för hem och barn i den privata sfären och ta ett steg in i den offentliga sfären genom att satsa på utbildning och förvärvsarbete. Hon har en tydlig mamma-roll och har utvecklat en anpassningsstrategi som innebär att inte släppa det hon anser vara värdefullt i en traditionell kvinnoroll, även om den naggas i kanten, med en modern livsstil som gränsöverskridande, jämställd, självständig och självförsörjande kvinna även om den inte kan uppfyllas fullt ut. Med ett tidsgeografiskt uttryck kan vi säga att hon pressar sin *tidsbudget* så långt det går utan att den brister.

Fallstudie 3³⁸

Eva i senmodernitetens tidevarv³⁹

I avsnitten ovan framgår hur kvinnor och män egentligen alltid levt under olika villkor och med skilda förväntningar på dem i relation till obetalt och betalt arbete. Även om samhällsordningen är en annan jämfört med svenskt 1600-tal och det finns kvinnor idag som förvärvsarbetar och förflyttar sig med samma självklarhet som män gör, finns det ändå föreställningar, rotade i en historisk dåtid som präglar synen på vem som reser till och i arbetet, hur resorna genomförs och hur långa resorna är. Som i exemplet ovan visar, är kvinnor idag minst lika mycket beroende av bilen som vad män är när familjen bor utanför större tätorter med dålig kollektivtrafikförsörjning. Det är helt enkelt nödvändigt att ha tillgång till bil för att kunna bo på landet.⁴⁰ Vad som kommer att sättas i fokus i det här avsnittet handlar precis som ovan om *återvändandets principer* som kan fångas i det tidsgeografiska *prismat*. När det är fråga om långdistanspendling tappar bilen attraktionskraft. Istället är det snabba och bekväma kollektivtransportlösningar som efterfrågas och utnyttjas. Pendling över dessa avstånd är relativt dyra. Det är således en välutbildad medelklass som står i fokus och hur vardagens logistik anpassas till långpendling som här diskuteras.

Det dagliga livet: arbete och arbetsresor

Det finns de som hävdar att vår tid kännetecknas av ökad individualisering och att tidigare arenor för identitet och samhörighet präglas av upplösning.⁴¹ Livet i sig har blivit ett *projekt* med en rad *restriktioner* att hantera. Svårigheterna att kombinera ihop projekten skall inte överdrivas, men ibland uppstår situationen att någon i hushållet behöver långpendla för att

38 *Rörligt arbetsliv*. Pågående forskningsprojekt finansierat av Vinnova, Dnr: 2006-01634.

39 Fornäs (1993) menar att vi fortfarande lever i en senmodern tid och inte i en postmodern vilket en del forskare hävdar.

40 Sandow och Westin 2007.

41 Beck, Beck-Gernsheim 2002.

både de individuella och gemensamma preferenserna skall kunna samordnas. Beroende på hur arbetet är utformat, vilka möjligheter den enskilde har att planera och utföra sitt arbete och vilka kontrollmekanismer arbetsgivare anser sig behöva kan pendlingen upplevas väldigt olika. Den rumsliga dimensionen i långpendlingen, dvs. att det är långa avstånd som skall överbryggas, är viktig i det här sammanhanget därför att det vid kritiska situationer inte går att ersätta t.ex. pendeltåget med taxi eftersom bilar inte kan konkurrera med spårbunden trafik i fråga om hastigheter. Eva som presenteras nedan har inte haft anledning att behöva stressa hem från jobbet för att något inträffat på hemmaplan som hennes man inte haft möjlighet att ordna, men hon påpekar att det skulle mycket väl kunna ske något på t.ex. dagis. Familjen bor i en större stad och har inga nära släktingar i regionen. Om det kniper kan mormor eller farmor komma, men då skall det vara akut. Familjen klarar, som Eva säger, 98 till 99 procent allt i hushållet själva.

Eva är 43 år och arbetar med produktutveckling i ett globalt företag. Hon har arbetat på sin nuvarande tjänst i fyra år och även om företaget har arbetsplatser närmare där hon bor, finns inte den tjänst hon har nu på dessa ställen utan hon är hänvisad till sin nuvarande arbetsplats. Hon beskriver det som att hon har sitt drömjobb, hon gör det hon verkligen vill. Hon reser fyra dagar i veckan varje morgon mellan bostaden och arbetsplatsen, en resa på ca 13 mil. I familjen finns tre barn som är tre, tolv respektive fjorton år gamla och en partner som arbetar som skolledare i närheten av hemmet. De två äldre barnen hjälper ofta till med att hämta och lämna sitt mindre syskon på förskolan. Det tar Eva ca femton minuter att ta sig till tåget från bostaden på cykel. Sammanlagt tillbringar hon en timme och femton minuter på resande fot mellan bostaden och arbetet enkel väg. Det skulle inte fungera om det inte vore för att hennes partner arbetar nära bostaden och att de äldre barnen hjälper till. I intervjun beskriver Eva det som att de lever i ett ganska jämställt förhållande och att de stora barnen är jätteduktiga på att ta ansvar.

När jag ställde frågan om varför de inte flyttar närmare hennes arbete, visar det sig att det inte är något alternativ. Orten där hennes arbetsplats finns är en landsbygdsort och hon trivs i den urbana miljö som hon och familjen bor i. De har sitt sociala umgänge där de bor och barnen är förankrade och familjen trivs. Pendlingen upplevs inte som så betungande att det skulle vara en anledning till flytt. På frågan om hon tycker att pendlingen påverkar hennes arbete svarar hon att det är nog privatlivet som påverkar arbetet, men att hon har stora möjligheter att själv påverka sitt arbete. Hon har också möjlighet att arbeta hemifrån ibland och hon kan planera sina dagar, så att hon kan ta tidigare tåg hem ibland för att också kunna hämta på förskolan. "... jag måste inte vara 8-17 på jobbet, jag bestämmer själv väldigt mycket, vad jag gör och hur jag jobbar, men det är klart att jag måste vara uppe, ha möten, det är väldigt mycket nätverkande i jobbet, liksom man träffas och så bestämmer man saker, det kan vara att man träffas i korridoren och bestämmer saker, så det är viktigt att man är där uppe, men ungefär fyra dagar i veckan är jag uppe och en dag jobbar jag hemma." Det som tär på henne är tjänsteresorna, framför allt de utomlands, som hon upplever som en extra börda. Själva pendlingen beskriver Eva som ett tillfälle att återhämta sig, en timmes ställtid mellan arbete och familj. Ibland förlägger hon sammanträden till tågresan och kombinerar resa och arbete, ibland arbetar hon undan saker som blivit liggande, men lika ofta handlar det om att umgås med kollegor, sova eller passa på att läsa skönlitteratur. Som småbarnsförälder saknar hon egentid och tågresan blir ett sätt att ge sig själv lite kvalitetstid och få möjlighet att ägna sig åt vad hon själv vill. "... jag har inte så mycket annan tid för mig själv så jag tycker att det är ganska skönt faktiskt (skratt)."

Det som blir betungande med pendlingen är vid de tillfällena när tågen är så överfulla att de inte finns sittplatser, "det känns inte riktigt värdigt när man får stå en fredageftermiddag när man har jobbat en hel vecka då är man inte så glad för pendlingen, men när man får sitta och det funkar så är det okej ändå". Ibland är det också svårt för resenärerna att få information om

det händer något, tåget stannar eller det är föresenat, vilket inträffar då och då. Det skapar irritation och frustration. Hon tycker ändå inte att det påverkar arbetet så mycket. Man bara ringer och säger att tåget är föresenat. Det är många som pendlar till arbetsplatsen och toleransnivån är ganska hög bland kollegorna. Det går ju ändå inte att göra så mycket åt saken.

Genus och mobilitet

Vad Eva ger uttryck för i sitt förhållningssätt till arbetsliv och pendling liknar det sätt som män traditionellt har förhållit sig på. Denna norm kännetecknas av att det betalda arbetet har prioritet över det obetalda, som t.ex. kommer till uttryck när Eva menar att det är familjen som inkräktar på jobbet. Genom att jobbet finns långt borta blir arbetsdagarna långa, även om hon kan ta ett tidigare tåg hem betyder det att hon istället arbetar hemma på kvällen. Det betyder att andra *projekt* inte kan genomföras eller får stå tillbaka till senare. Här träder långpendlande karriärkvinnor över en genuskodad demarkationslinje som utmanar föreställningar om hur kvinnor bör vara och vad som är deras primära intressen.

Feministisk forskning syftar bl.a. till att frigöra och ifrågasätta normer som styr handlingar och uppfattningar vilka är grundade på hur män traditionellt agerat. Långa arbetsdagar och lång pendling med snabba transportmedel är s.k. ”typiskt” manligt beteende och maskulina transportmedel.⁴² När kvinnor börjar arbeta på sådant sätt som liknar hur män traditionellt har gjort kan man säga att den manliga normen för hur lönearbete och vardagsliv utformas fortfarande är stark.

Evas sätt att kombinera sitt betalda och obetalda arbete kan liknas vid balansgång på slaklina. För att kunna åka tidigt på morgonen, ibland göra tjänsteresor och komma hem sent samt att inte vara tillgänglig om något inträffar hemma under arbetsdagen, förutsätter att det finns någon eller några andra som kan ta vid. Hade Eva varit ensamstående hade det varit betydligt svårare att genomföra karriärprojektet.⁴³ I Evas fall handlar det om att få iväg tre barn till skola och förskola, samt ordna med kvällsmat och synkronisera aktiviteter. Genom att dessa stödstrukturer finns tillgängliga frigörs tid för Evas pendling fyra dagar i veckan. Fokuseringen på den ena partners långpendling innebär att *skuggeffekter*⁴⁴ som att kraven på övriga hushållsmedlemmar ökar, lätt förbises. Ytterst handlar detta om maktförhållanden i hushållet och vilka projekt som skall kunna genomföras samt vems eller vilka projekt som är starkare än andra och därmed ges utrymme i hushållets *tidsbudget*.

Eva upplever tiden på tåget som viktig egentid och ställtid, en avgränsad *tidrumsficka* med en given ordning där hon kan vara tillgänglig för andra om hon vill vara det, och ägna sig åt arbete eller rekreation som vila eller läsa skönlitteratur om hon hellre vill det. Men det är under förutsättningen att hon kan sitta. Överfulla tåg blir en *kapacitetsrestriktion*, inte bara i det rent påtagliga att det finns fler resande med tåget än vad det finns sittplatser tillgängliga, utan också psykosocialt i att uppleva pendlingen som ovärdig och att den ställtid som framhålls som värdefull vid dessa tillfällen går om intet då tiden och kraften får ägnas åt att stå i väntan på att komma fram till sin hållplats. Påpekandet att livet som förvärvsarbetande småbarnsförälder med ett krävande arbete visar att det finns ett tids- och rumspussel som inte

42 Se t.ex. Resvaneundersökningen, SIKÄ 2007:19.

43 Det framkommer t.ex. i intervjuer med arbetsgivarföreträdare. Exemplet är en långtidssjukskriven ensamstående kvinna med barn som inte kan få tidsbudgeten att stämma. Med en pendling på drygt en timma i vardera riktningen finns det inte möjligheter för henne att klara av sitt arbete. Hennes privata situation inverkar, som arbetsgivarföreträdaren uttrycker det, negativt på hennes arbete, men det blir arbetsgivaren som måste hantera ett rehabiliteringsärende p.g.a. sjukskrivningen.

44 Det exempel på skuggeffekt som brukar användas av Hägerstrand är sagan om Prinsessan på ärten. Hela historien gick ut på att prinsessan måste ligga så bekvämt som möjligt vilket innebar att hovets alla sängar tömdes på madrasser, kuddar och täcken vilket innebar att medan prinsessan sov sin allra skönaste sömn, blev det en tämligen svårsoven natt för hovet på hårda sängbottnar utan madrasser, kuddar eller täcken.

självklart låter sig läggas. Samtidigt har det framförts synpunkter i intervjuer med kvinnor som långpendlar att långpendlandet innebär att de också har legitima skäl till att inte finnas till hands för andra på samma självklara sätt som om de hade arbetat närmare bostaden. Det går inte att stressa iväg från jobbet med andan i halsen och ont i magen för att gå in i omsorgsarbetet, för tåget går efter sin tabell och det får de pendlare vackert finna sig i. Dessa kvinnor åker dessutom ofta före förskolan öppnar och det är för sent att handla till middagen när de kommer hem. Flera av de pusselresor som beskrivs i tidigare avsnitt överläts till någon annan, en partner eller som i Evas fall, också äldre syskon som kan hjälpa till med vardagens transport- och aktivitetslogistik.

En analys som denna visar att långpendlande kanske kan vara ett sätt för kvinnor att förhålla sig till de traditionella förväntningar som oftast riktas mot kvinnor i fråga om att finnas till hands för andra. Detta bryter mot de normativa förväntningar och kulturella föreställningar om kvinnor som mer omsorgsinriktade⁴⁵ och fokuserade på familjen och som med historiska glasögon också kan spåras långt tillbaka i tiden.⁴⁶ Analysen visar också att när arbetslivsprojektet med inkluderad pendling tagit sin resurs av tidsbudgeten, finns det andra projekt som får stå tillbaka för att de inte ryms eller för att den pendlare inte orkar. Här blir *kapacitetsbegreppet* intressant, kroppen och själen behöver vila, att förflytta sig även om man sitter stilla på ett tåg, är tröttande.

Ett försök till feministisk tidsgeografisk analys

Syftet med detta paper är att försöka utforska på vilket sätt tidsgeografin med sina tankegångar och sina begrepp skulle kunna användas för att vidareutveckla ett genusperspektiv. Hur skall vi då tolka de fallstudier som presenterats och analyserats med hjälp av tidsgeografin i texten ovan? Vi kan se att i dem kan samhällsordning och normer baserade på maktförhållanden mellan könen avläsas. Praktiken, dvs. i det här fallet förflyttningar och mobilitet, går nämligen att åskådliggöra, tänka sig in i och resonera kring antingen vi rör oss i 1600-talets eller 1900/2000-talets tidevarv. *Var* kvinnorna befinner sig, *vad* och *när* de gör något visar genomsnittligt stora skillnader jämfört med män. Tidsanvändningen – *när* – skiljer sig åt. Arbetsplatsernas lokaliseringar – *var* – skiljer sig åt. Arbetsuppgifternas innehåll – *vad* – skiljer sig åt om vi talar i generella termer.

Kvinnorna, de gifta, rekorderliga kvinnorna under förindustriell tid skulle befinna sig inom hemmets hank och stör, använda dagen till ständigt pågående arbete och utföra kvinnoysslor. Undantagen var de som inte kunde följa denna norm. De hamnade i samhällets marginaler. Adelskvinnorna var deras motsats. Deras förflyttningar i rummet var helt legitima. De hade makt och resurser att bryta mot den lokala rumslighet som var förknippad med att vara kvinna och därmed mot den stereotypa och kulturella konstruktionen av kvinnlighet. De blev till ”andra” kvinnor, där klass, dvs. att vara adel var avgörande.

Rågången mellan kvinnligt/kvinnor och manligt/män har under historiens gång luckrats upp. Idag betonas könsens lika rättigheter och skyldigheter. Praktikens är stadd under omförhandling. Samtidigt finns det idag rester kvar av de normer som under 1600-talet gällde för den gifta bondkvinnan och adelskvinnan. Dagens moderna kvinna, som Katja representerar, har tänjt ut sitt rörelsemönster. Hennes arbetsuppgifter utförs på olika platser i rummet, de oavlönade för sig och de avlönade för sig och med det följer också att dessa är tidsmässigt uppdelade. Som vi kan se är många uppgifter fortfarande könskodade och arbetsdelning i den privata såväl som i den offentliga sfären är legio. Om detta är självvalt av varje enskild kvinna är inte lätt att avgöra. Enligt jämställdpolitiken är dessa kvinnor underordnade en manlig

45 Waerness, 1996.

46 Se ovan.

maktordning. Enligt dem själva har de gjort frivilliga val. Detta visar att varje individ måste ses i sitt sammanhang. De lever med en norm som politiken, jämställdhetspolitiken, håller fram och en annan som bottnar i traditioner och sedvänjor, där klasstillhörighet, kön och etnicitet slår igenom. Det visar också att individer skaffar sig rationaliteter för att legitimera sina val. Att ett husmorsideal får stå tillbaka för utbildning och bättre förankring på arbetsmarknaden, även om det innebär ökad mobilitet, handlar bland annat om att hushållsprojektet blir ett svagare projekt i människors konstruktion av sin egen rationalitet kopplad till försörjning och sådana praktikaliteter som pensioner och sjukförsäkringar. Det ligger i linje med en ökad fokusering på individen och steget mot karriärambitioner som Eva huser.

Eva som representant för dagens välutbildade kvinnor tänjer gränserna än mer vad gäller en traditionell kvinnlighet. Hon når ambitioner och skulle kunna kallas karriärkvinna. Egentligen innebär denna ambition att hon närmat sig ett manligt förhållningssätt där hem och familj inte får utgöra så starka restriktioner att det påverkar arbetslivet. Det är också legitimt att hon med sin position kan lasta över omsorgsansvar eller köpa sig tid av andra. I hennes fall måste maken och barnen ta sig an uppgifter som kanske en mer geografiskt nära mamma hade utfört själv. Hon är på så vis besläktad med adelskvinnan från 1600-talet – någon eller några andra involveras i hushållets skötsel och den individuella mobiliteten utökas och legitimeras. Lågutbildade och lågavlönade kvinnor har inte samma handlingsutrymme vilket kan innebära att de både får långa, komplexa arbetsresor och dubbelarbete.

Det som visualiseras i dessa berättelser är hur vardagens nödvändiga förflyttningar för att hålla livet levande både lyfts fram och görs tydligt men också med nödvändighet sätts i en rumslig och samhällelig kontext. Genom begreppen *prisma* och *utfallsrum* kan vi föra en diskussion om vilka mobilitetsprojekt som är möjliga att genomföra beroende på vilka resurser som står till buds. Härigenom blir återkopplingen till klassiska feministiska frågeställningar som just tillgången till resurser väsentlig. 1600-talets kvinnor hade ingen formell makt, kunde inte äga och var inte myndiga. Adelskvinnor kunde emellertid genom sin sociala status utöva ett betydande inflytande och skapa sig en mobilitetsprisma som vida översteg bondhustruns. Dagens kvinnor har genom politik och lagstiftning samma rättigheter och skyldigheter som män, men beroende på hushållskonstellation och tillgång till resurser kringgärdas även dagens kvinnor av olika restriktioner. Normer utgör således sega strukturer kring vad som förväntas av kvinnor respektive män. Här behöver de tidsgeografiska analyserna kompletteras och utveckla ett användbart maktbegrepp.

Framåtblickande

I många avseende har kvinnors frigörelse inneburit att bryta gränserna till manliga domäner som t.ex. yrke medan männen i mindre grad gjort detsamma. Det feministiska projektet är enligt vårt perspektiv ett frigörelseprojekt där kvinnor ges möjlighet att bestämma över sitt eget liv och sin egen kropp. Vad har vi att vänta av den senmoderna samhällsorganisationen som retoriskt ställer krav på ekologisk, ekonomisk och social hållbarhet? En stor utmaning ligger i att konkretisera dessa i tidrummet, globalt och lokalt och visa hur olika rumsliga nivåer också flätas in i varandra och påverkar vardagslivet utformning.⁴⁷ Genom att belysa tidrumsliga arrangemang på olika nivåer, från det individuella till det samhälleliga, blir det lättare att ifrågasätta politikens utformning och vilket samhälle som det skall planeras och byggas för i framtiden.

47 När t.ex. globala företag lägger ner produktionsanläggningar i svensk glesbygd som i exemplet med Lear Corporation i Bengtsfors, får internationella företagsbeslut mycket påtaglig betydelse för vardagens organisering som i det här exemplet kan innebära att hushållet tvingas flytta eller någon i hushållet börja pendla.

Det vi framför allt vill framhäva är hur makt, ordningar, bestämmelser och normer kommer till uttryck i rummet, där varje individ eller kollektiv av individer har var och en sin *trajektor* som flyter fram genom tiden och kan avläsas i tidrummet. Det är just själva *utfallet* eller *praktiken* som tidsgeografin lyfter fram och som ger den sin egenart. Begreppen och begreppskombinationerna kan hjälpa oss att se det som annars är svårt att genomskåda. Framför allt hjälper det oss att behålla ”markkontakten” dvs. att det finns ett faktiskt rum, en materialitet, och att geografisk närhet har betydelse. Vi har funnit att tidsgeografin går utmärkt att kombinera med samhällsvetenskaplig teori och har erfarenheter av detta i vår egen forskning där genus står i centrum.⁴⁸ Bo Lenntorp är en av dem som gärna ser detta som en utveckling för tidsgeografin utan att tidsgeografins grundvalar behöver ruckas.

Ur ett genusperspektiv är det de begrepp som syftar på makt som behöver bearbetas dvs. *styrningsrestriktioner*, *domän* och *pocket of local order*/tidsrumsficka. Däremot, för att fördjupa förståelsen behöver det s.k. ”känslorummet och maktrummet” kopplas på och andra teoribyggen erfordras då för att svara på frågan varför. De exempel som vi beskrivit i denna tentativa diskussion är början på ett mer utvecklat projekt inom vilket arbetet med att läsa om tidsgeografin utifrån ett feministiskt perspektiv pågår. I detta arbete ingår att utveckla rumsliga maktbegrepp som lyfter fram och problematiserar kön och genus, t.ex. i form av *genderiserade pockets of local order* eller *genusdomän*. För att återkoppla till exemplet Eva som långpendlare är också stationsbyggnader och hållplatser centrala och avgränsade rum i hennes arbetsresa. I detta sammanhang skulle genusdomän kunna vara ett begrepp som kan läggas till övriga. Det skall då tolkas som att det finns osynliga gränser i ett rum som var och en som närmar sig dem känner av och som kan kopplas till genus och makt. I väntsalen i stationsbyggnaden/resecentrum kan t.ex. en grupp stökiga tonårsskollar hålla hov och bokstavligen talat ta rummet i besittning. De har skapat en *genusdomän* där det fysiska och sociala rummet samspelar. Andra exempel på genusdomän är det utrymme en kropp tar i anspråk när man sätter sig på bussätet. Studier har visat hur framför allt kvinnor utvecklar rumsliga (motstånd)strategier för att slippa få någon att sätta sig på bussätet bredvid.⁴⁹ Ett annat är *genuskarta* där kartläggningen skulle utgå ifrån de platser kvinnor lägger vikt vid och vill ha kontroll på som undergångar, mörka passager men också daghem, vårdcentraler och livsmedelsbutiker.⁵⁰

Referenser

- Andersson Birgitta (2001). *Rädslans rum - trygghetens rum. Ett forskningsprojekt om kvinnors vistelse i trafikrummet*. Vinnova. Meddelande 2001:1. Stockholm.
- Asplund Johan (1983). *Om undran inför samhället*. Argos. Lund.
- Beck Ulrich & Beck-Gernsheim Elisabeth (2002) *Individualization. Institutionalized individualism and its social and political consequences*. SAGE. London.
- Blom Conny (1992). *Tiggare, tidstjuvar, lättingar och landstrykare: studier av attityder och värderingar i skrån, stadgar, ordningar och lagförslag gällande den offentliga vården 1533–1664*. Lund University Press.
- Carlstein Tommy (1980). *Time resources, society and ecology: on the capacity for human interaction in space and time*. Lund University Press.
- Ellegård Kajsa & Wilhelmson Bertil (2004). “Home as a Pocket of Local Order: Everyday Activities and The Friction of Distance”, *Geografiska Annaler*. 86(4).
- Fornäs Johan (1993). Speglingar . Om ungas mediebruk i senmoderniteten. I Hannerz Ulf (red.). *Medier och Kulturer*. Carlssons. Stockholm.

48 Friberg 1990, Scholten 2003.

49 Friberg. Brusman och Nilsson 2004.

50 Friberg 2008.

- Friberg Tora (1990). *Kvinnors vardag. Om kvinnors arbete och liv. Anpassningsstrategier i tid och rum*. Lund University Press.
- Friberg Tora (1999). *Förflyttningar. En sammanhållande länk i vardagens organisation*. Kommunikationsforskningsberedningen. Stockholm.
- Friberg Tora (2003). "Prismats lyskraft och feministiska tolkningar". I Clark Eric & Hallin PO & Widgren Mats (red.) *Tidsrumsfragment. Rapporter och Notiser* nr 165. Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi. Lunds universitet.
- Friberg Tora, Brusman Mats och Nilsson Micael (2004). *Persontransporternas vita fläckar. Om arbetspendling med kollektivtrafik ur ett jämställdhetsperspektiv*. Centrum för kommunstrategiska studier. Linköpings universitet.
- Friberg Tora (2008). Det uppsplittrade rummet. Regionförstoring i ett genusperspektiv. I Frida Andersson, Molina Irene & Rikard Ek (red): *Regionalpolitikens geografier– en kritisk granskning av den regionala tillväxtens teori och praktik*. Studentlitteratur, Lund
- Giddens Anthony (1984). *Sociologi*. Del 1, Studentlitteratur. Lund.
- Gregory Derek (1985). Suspended Animation: the Stasis of Diffusion Theory. I Derek Gregory & Urry John ed. *Social Relations and Spatial Structures*. Macmillan, Basingtoke.
- Hallin Per-Olof (1988). Tid för omställning: om hushålls anpassningsstrategier vid en förändrad energisituation. Lund University Press.
- Holm Einar & Öberg Sture (2004). *Contagious Social Practice?* 86(4).
- Hägerstrand Torsten (1970). *Urbaniseringen: stadsutveckling och regionala olikheter*. Gleerups. Lund.
- Hägerstrand Torsten (1970). "What about people in Regional Science?", *Papers of the Regional Science Association*, 24, pp.7–21. Även publicerad i Susan Hanson & Mei-Po Kwan ed. (2008) *Transport*, Ashgate. pp 5–19.
- Hägerstrand Torsten (1972). *Om en konsistent, individorienterad samhällsbeskrivning för framtidsstudiebruk*, Justitiedepartementet, Stockholm.
- Hägerstrand Torsten (1982). *On roots of transformation* [Videoupptagning]. Dr. A. Buttimer talking with Professor. T. Hägerstrand, Professor J. Chorley, Professor M. Chisholm. Recorded at Cambridge University. England.
- Hägerstrand Torsten (1985a). *Den tidsgeografiska traditionens kärnområde*. Föredrag hållet vid geografdagarna i Uppsala den 1 juni 1985. I Geografiska Notiser.
- Hägerstrand Torsten (1985b). "Time-geography: Focus on the Corporeality of Man. Society and Environment". I *Science and Praxis of Complexity*. The United Nations University.
- Hägerstrand Torsten (1991). *Om tidens vidd och tingens ordning: texter av Torsten Hägerstrand*. Gösta Carlestam, Barbro Sollbe (red.). Statens råd för byggnadsforskning. Stockholm.
- Hägerstrand Torsten (2004). "The Two Vistas". *Geografiska Annaler*. 86(4).
- Hägerstrand Torsten, Lenntorp Bo, Gustafsson Nils-Göran (1974). *Tidsgeografiska bilder av dagens och framtidens resbehov*. En rapport från Forskningsgruppen i kulturgeografisk process- och systemanalys. Lunds universitet.
- Kjellman Cecilia (2003). *Ta plats eller få plats? Studier av marginaliserade människors förändrade vardagsliv*. Lunds universitet. Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi.
- Kwan Mei-Po (2004). "GIS Methods in Time-Geographic Research: Geocomputation and Geovisualization of Human Activity Patterns", *Geografiska Annaler*. 86(4).
- Lenntorp Bo (1976). *A time-space structured study of the travel possibilities of the public transport passenger*. Geografiska institutionen. Lunds universitet, Lund.
- Lenntorp Bo (1992). "Biografier, diagnoser och prognoser". I Jan Beskow (red.) *Självmod som existentiellt problem, ett mångvetenskapligt forskningsområde*. Folksam's vetenskapliga råd/ Forskningsrådsnämnden.

- Lenntorp Bo (1998). *Den omöjliga gränslösheten*. Svensk geografisk årsbok. Lund.
- Lenntorp Bo (2004). "Path, Prism, Project, Pocket and Population: An Introduction", *Geografiska Annaler*. 86(4).
- Lindstedt Cronberg Marie (1997). *Synd och skam: Ogifta mödrar på svensk landsbygd*. Historiska institutionen, Lunds universitet. Lund.
- Mårtensson Solveig (1979). *On the formation of biographies in space-time environments*. Lund Studies of Geography. Geografiska institutionen. Lunds universitet, Lund.
- Nordbäck Carola (2004). *Samvetets röst: om mötet mellan luthersk ortodoxi och konservativ pietism i 1720-talets Sverige*. Institutionen för historiska studier. Umeå universitet.
- Nordell Kerstin (2002). *Kvinnors hälsa - en fråga om medvetenhet, möjligheter och makt: att öka förståelsen för människors livssammanhang genom tidsgeografisk analys*. Kulturgeografiska institutionen, Handelshögskolan. Göteborgs Universitet.
- Norrhem Svante (2007). *Kvinnor vid maktens sida 1632–1772*. Nordic Academic Press. Lund.
- Oscarsson Gösta och Engström Carl-Johan (2006) "Globalisering, regionförstoring och regional utveckling". I *Plan*, nr. 1–2.
- Pred Allan R (1981). *Space and time in geography: essays dedicated to Torsten Hägerstrand*. Liber Läromedel/Gleerup. Lund.
- Raubal Martin & Miller Harvey J. & Bridell Scott (2004). "User-Centred Time Geography for Location-Based Services", *Geografiska Annaler*. Serie B. 86(4).
- RES 2005–2006 *Den nationella resvaneundersökningen*. SIK Statistik 2007:19. Statens institut för kommunikationsanalys.
- Rose Gillian (1993). *Feminism and geography: the limits of geographical knowledge*. Polity Press. Cambridge.
- Sandén Annika (2005). *Stadsgemenskapens resurser och villkor: samhällssyn och välfärdstrategier i Linköping 1600–1620*. Institutionen för samhällsutveckling och kultur, ISAK. Linköpings universitet.
- Sandow Erika & Westin Kerstin (2007). *Regionförstoring i glesa områden. Kollektivtrafikens möjligheter och betydelse*. TRUM 2007:01. Transportforskningsenheten. Umeå universitet.
- Scholten Christina (2003). *Kvinnors försörjningsrum och hegemonins förvaltare och murbräckor*. Lunds universitet. Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi.
- Stadin Kekke (1997). "Hade de svenska kvinnorna en stormaktstid? Stormaktstidens svenska stat och konstruktionen av genus", *Scandia* 1997:63.
- Stenqvist Millde, Ylva (2007). *Vägar inom räckhåll: spåren efter resande i det förindustriella bondesamhället*. Institutionen för arkeologi och antikens kultur, Stockholms universitet.
- Sundin Jan (1992). *För Gud, staten och folket: brott och rättskipning i Sverige 1600–1840*. Stockholm. Institutet för rätthistorisk forskning.
- Törnqvist Gunnar (2004). "Creativity in Time and Space", *Geografiska annaler*. Serie B. Volume 86 Issue 4.
- Westermarck Åsa (2003). *Informal livelihoods: women's biographies and reflections about everyday life: a time-geographic analysis in urban Colombia*. Kulturgeografiska institutionen, Handelshögskolan. Göteborgs universitet.
- Wihlborg Elin (2000). *En lösning söker problem*. Tema Teknik och Social Förändring, Linköpings universitet.
- Wærness, Kari (1989). "On the rationality of caring". I *Women and the state*. London.
- Ågren Maria & Johansson Kenneth (1994) "Ekonomiska brott och egendomsbrott". I *Nordiska historikermötet. Det 22 nordiske historikermøde*. IKS avd. för historia. Oslo universitet.
- Åquist Ann-Christine (1992). *Tidsgeografi i samspel med samhällsteori*. Lund University Press.
- Öberg Sture (1976). *Methods of describing physical access to supply points*. Gleerups. Lund.